

OSMANLI DEVRİNDE ORTADOĞU'DA KULLANILAN AĞIRLIK VE HACİM ÖLÇÜSÜ BİRİMLERİ

*Weight and Volume Measurement Units in the Middle East During the
Ottoman Era*

Ünal TAŞKIN*

ÖZET

Osmanlı Devleti, hâkimiyeti altındaki yerlerin özellikleri hesaba katılırsa, farklı idare tarzları uygulamıştır. Bu durum ölçü birimleri için de aynıdır. Meselâ, “kile” ülke genelinde geniş bir kullanıma sahip olmasına rağmen, ağırlığı bölgeden bölgeye değişiyordu. Benzer değişimler rıtl, dirhem, miskal ve batman gibi birimlerde de gözlenebilir. Ek olarak, belirli bölgelerde sınırlanmış bazı ölçü birimleri de vardı. Bu, bir bakıma, Osmanlı öncesi uygulamaların devamı olduğu gibi aynı zamanda ölçü birimlerinin Osmanlılaştırılması olarak da düşünülebilir. Osmanlı ülkesinin çeşitliliği ve genişliğine bakarsak, bu uygulamanın haklılığını söylememiz gerekir.

Anahtar Kelimeler: Ölçü ve tartı sistemi, Osmanlı İmparatorluğu

ABSTRACT

Ottoman Empire applied different administrative methods, taking into account different characteristics of the regions under its rule. This is also true for measurement units. For instance, although kile was used through at the Ottoman lands, its weight varied from province to province. Similar variations can be observed for such units as rıtl, dirhem, miskal and batman. In addition, there were some measurement units restricted to certain areas. This was in a way the continuation of pre- Ottoman practices but it can also be considered as the Ottomanization of the measurement units. Given the expanse and diversity of the Ottoman lands we must say that this practise was justifiable.

Key Words: Weight and Measurement, Ottoman Empire

Giriş

Osmanlı tarihinin bütün yönleriyle araştırılıp ortaya konulması kendi tarihimiz için olduğu kadar Ortadoğu, Afrika ve Avrupa tarihleri için de son derecede önemlidir. Üç kıta üzerine yayılmış olan Osmanlı Devleti bu geniş coğrafya üzerinde farklı din, dil ve ırktan insanlarla uzun bir süre muhatap olmuş, onları idaresi altında tutmuştur.

* Doktora Öğrencisi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, unaltaskin@hotmail.com

Osmanlı devletinin sosyal, idarî ve iktisadî tarihi hakkında bugüne kadar çok kıymetli eserler verilmiştir. Bunların önemli bir bölümü eyalet ve sancak çalışmaları olup, iktisadî tarih hakkında da önemli bilgileri içermektedirler¹.

Osmanlı Devleti ile ilgili, tahrir defterleri kaynaklı çalışma yapan hemen her araştırmacı iktisadî veya ticarî işlemlerde mahallî ölçülerle verilen ve günümüz değerlerine çevrilmesi her zaman için mümkün olmayan (bazı birimler hakkında fikir yürütmek dahi zordur) ölçülerle karşılaşır. Bu yüzden Osmanlı Devleti'nde kullanılan herhangi bir birimin net değeri hakkında kesin bir yargıya varılamamaktadır. Her ne kadar ölçülerdeki bu çeşitliliği devletin, *benimseme-kendini benimsetme* politikasının yansımalarından biri gibi değerlendirsek de sonuçta halk da bu durumdan pek rahatsız görünmemekte, kendi ölçülerini kullanmaya devam etmekteydi. Zaten sancak kanunnameleriyle belirlenen birimler devletin müfettişleri tarafından kontrol ediliyor ve mühürleniyordu. Genel anlamda, Allah'ın yarattığı her şeyin hukukunun korunmasından sorumlu kişi olarak tanımlanmakla beraber görevleri, sanat erbabının narhlarına bakmak, ölçü ve tartıları denetleyip suçluları cezalandırmak ve imam vasıtasıyla dini ve ahlaki vazifelerini yerine getirmeyenlere tembihte bulunmak olan Muhtesipler, çarşı pazar denetimi yapıyor ve yapılacak olan usulsüzlüklerin önüne geçmeye çalışıyorlardı². Ancak yine de zaman zaman hilelerin yapılmasına engel olunamıyordu. Kimi zaman, şahısların kendi uydurdukları büyük ve küçük kilelerle alım-satım yaptıkları da oluyordu. Mesela, Karaharman kazası

¹ Bu çalışmalardan bazıları, Zeki Arıkan, *XV.-XVI. Yüzyıllarda Hamit Sancağı*, İzmir, 1988; Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, Elazığ, 2003; Géza Dávid, *Osmanlı Macaristan'ında Toplum, Ekonomi ve Yönetim 16. Yüzyılda Simontornya Sancağı (çev Hilmi Ortaç)*, İstanbul, 1999; Recep Dünder, *Kıbrıs Beylerbeyliği (1570-1670)*, Malatya, 1998; Feridun Emecen *XVI. Asırda Manisa*, Ankara, 1989; Gökknur Göğebakan, *XVI. Yüzyılda Malatya Kazası (1516-1560)*, Malatya, 2002; Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara, 1991; Orhan Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534-1605)*, Ankara, 1999; aynı yazar, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van, 1997; Mübahat S. Kütükoğlu, *XV. ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisadi Yapısı*, İzmir, 2000; İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Ankara 1990; Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara, 1999; Yücel Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Keefe (1475-1600)*, Ankara, 2000; M. Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, Ankara, 1999; aynı yazar, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1546)*, Ankara, 1989; İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara, 1995; Ahmet Aksın, *19. Yüzyılda Harput*, Elazığ, 1999

² Ö. L. Barkan, "XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar I", *Tarih Vesikaları*, I/1-6, Haziran 1941-Mayıs 1942, s. 326-340; M. Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, İstanbul, 1993, s. 572; Ziya Kazıcı, "Hisbe-Osmanlı Dönemi", *DİA*, XVIII, İstanbul, 1998, s. 144

İhtisâbına mutasarrıf olan Kapıcızâde Ahmed'in, bu işin kendisine ait olduğu iddiasıyla büyük bir kile ihdas ederek gemicilere verdiği görevinden men edilmesi³ ve Balçık kazasının Kavarniye ve Söğütçük köylerinden İstanbul'a getirilen buğdayın gemi reisleri tarafından büyük kile ile alıp küçük kile ile teslim etmelerinden dolayı durumun denetlenmesi⁴ gibi olaylar örnek verilebilir.

Buna benzer istismara yönelik olaylarda, bahsi geçen yörede standart bir ölçü belirleniyor ve mühürlenerek işlemlere devam ediliyordu. Mesela, Srebrenica madeninde gümüş tartmakta kullanılan *pintar*, 1150 Osmanlı dirhemi kadardı. Tartıcıların 1498'de iki farklı *pintar* kullanıp her 1150 dirhemden 11 veya 12 dirhem zimmetine geçirdiklerini fark eden hükümet *pintarın* yerine miri dirhemi ikame ederek yapılan yolsuzluğun önüne geçmiştir⁵.

Osmanlı Devleti'nde kullanılan ölçü ve tartı birimleri bu kadar çeşitlilik göstermesine⁶ karşın geniş çaplı bir soruna yol açmamış, devlet bu işlemin takibatını bir anlamda kanunnameler düzenleyerek sancaklara havale etmiştir. Herhangi bir şikâyet durumunda ise gerekli tedbirler alınarak standart bir birim belirlenmiştir. İdari ve askeri sistemin yanı sıra mali sisteminde temel birimi durumunda olan sancaklar, kendilerine has kanunnamelerinde belirtilen birimler sayesinde, özerk bir ölçüm sisteminin oluşmasına zemin hazırlamışlardır. Böylece kanunlarla belirlenen ölçülerin miktarlarında doğrudan devlet eliyle bir müdahale olmadığı takdirde herhangi bir değişikliğin yapılmasının önüne geçilmiştir.

Bu çalışmada, genelde Osmanlı Devleti'nde, özelde ise Osmanlı hâkimiyetindeki Ortadoğu'da, kullanılan ölçü ve tartı birimleri hakkında bilgi verilmeye çalışılacaktır.

³ 83 Numaralı Mühimme Defteri (1036-1037/1626-1628), Özet-Transkripsiyon-İndeks ve Tıpkıbasım, Ankara, 2001, s. 88, hüküm no: 129 (146)

⁴ 82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027/1617-1618), Özet-Transkripsiyon-İndeks ve Tıpkıbasım, Ankara, 2000, s. 82, hüküm no: 122 (245)

⁵ H. İnalçık, *The Middle East and the Balkans Ottoman Empire-Essays on Economy and Society*, Bloomington, 1993, s. 438

⁶ Osmanlı Devletinde kullanılan ölçü ve tartı birimleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ünal Taşkın, *Osmanlı Devletinde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2005

I. OSMANLI DEVLETİ'NDE KULLANILAN ÖLÇÜ VE TARTI BİRİMLERİ HAKKINDA GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Osmanlı Devleti'nin ticaret, tarım ve diğer iktisadî faaliyetleri bir takım ölçü ve tartı birimleriyle karşılaşmamıza vesile olur. Karşılaşılan bu birimler, Osmanlı döneminde çeşitlilik göstermesinin yanı sıra aynı birim farklı bölgelerde, yörelerde hatta yan yana köylerde dahi değişik değerlere sahiptir. Mesela daha çok Doğu Anadolu bölgesinde kullanılan ve miktarı mahallere göre değişen *somar* 16 okka ile 240 okka arasında değişen değerlere sahiptir⁷. Yine XIX. yüzyılda pamuk ticaretinde yaygın olarak kullanılan balya, mahsule, zamana ve hatta taşıyıcı hayvana göre değişiyordu⁸. Bu yüzden ölçü ve tartı birimlerinin genel bir standardının olmadığı gibi günümüz değerlerine doğru çevrilmesi sorunu ortaya çıkmaktadır.

Osmanlı eyalet ve sancak kanunnamelerinden anlaşıldığına göre, fethedilen bölgelerde o zamana kadar kullanılmış olan ölçü ve tartı birimleri genellikle aynı ad ve değerleriyle kullanılmaya devam edilmiştir. Mesela *pinte*, Macaristan ve Slovakya'da kullanılan ölçülerden biridir. Osmanlı hâkimiyeti boyunca, Balkanlar'da, yer yer tesadüf edilir⁹. Osmanlılar, Balkanlar'ı ele geçirdikten sonra, özellikle madencilik sahasında kullanılan *kabal*¹⁰ ve *kulak*¹¹ gibi ölçüler, Osmanlı metrolojisi içerisine dahil olmuşlardır. Berail veya İbrail (Romanya) olarak bilinen bölgede ise kile yerine *hırdav* terimi kullanılmaktadır¹². Yerel ölçülerden bir diğeri, Hama, Humus ve Ma'arratü'l-na'ma'da kullanılan ve Şumbul Hamevî adı verilen altı İstanbul kilesi (120 okka) değerinde bir ölçüdür¹³. Bu ölçü aynı zamanda Balkanlar'da kullanılan yük değerlerini hatırlatmaktadır.

⁷ Başbakanlık Arşivi, *Cevdet Belediye* nr 4066, Celal Esat Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, III, İstanbul, 1966, s. 1563-1566

⁸ Ü. Taşkın, a.g.t., s. 15

⁹ Jozef Blaskovic, "Osmanlılar'ın Hakimiyeti Devrinde Slovakya'daki Vergi Sistemi Hakkında", *İÜFTD*, 32 (İstanbul, 1979), s. 198; A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, V, s. 354, VIII, s. 660; B. McGowan, "Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568-1579)", *Archivum Ottomanicum*, I (1969), s. 190

¹⁰ Nicoară Beldiceanu, "Actes de Süleyman le législateur concernant les mines de Srebrenica et Sase", X, *Le monde Ottoman dans les Balkans (1402-1566)*, London, 1976, s. 11

¹¹ Nicoară Beldiceanu, *Le Monde Ottoman dans les Balkans (1402-1566)*, "La Conquête des Cite's Marchandes de Kilia et de Cettatea Albă Par Bayezid II", London, 1976, s. 59

¹² Kanunnamede "Ve kasaba-i mezburede istimal olunan kile-i gallat Eflak dilince *hırdav* dirlir, ayar olundukda 60 vukiyye olub ki mahrusse-i İstanbul'un 3 kilesidir" ibaresi aradaki ilişkiye açıklık getirmektedir (A. Akgündüz, a.g.e., VII, s. 733).

¹³ C. E. Arseven, a.g.e., III, s. 1572

Diğer yandan bazı birimlerde belirsizliklerin olduğu da görülmektedir. Zira kanunnamelerde değeri verilmeksizin zikredilen ölçüler bulunmaktadır. Bu durumda ilgili birim ile ilgili verilerin anlamlı kılınması mümkün olmamaktadır. Örneğin, Erzurum gümrüğünden geçen ipekli tekstil ürünleri 1729 yılına kadar *parça* diye nitelendirilmiştir. Erzurum'a İran'dan getirilen parça miktarları Tablo-1'de gösterilmiştir¹⁴:

Tablo-1: Erzurum'a İran'dan getirilen parça miktarları

Yıllar	Parça
1720	129,5 Himl + 21,5 Bohça + 94 Men
1721	122 Himl + 8,5 Bohça + 46 Men
1722	331 Himl + 17 Bohça + 644 Men
1729	39,5 Himl + 5,5 Bohça

Dikkat edilirse parça belli bir miktarı ifade etmemektedir. Yük, bohça ve men miktarları ticari hacme göre değişmekte ancak girdisi yapılan ürünler tek kalemde parça diye verilmektedir. Bu durum ise her parçanın miktarını veya ederini değiştirmektedir. Yine önlük¹⁵, ipekli peştemal¹⁶ anlamlarına gelen *futa*, kumaş ölçümünde (tane olarak) bir birim olarak kullanılmıştır. Kanunnamelerde *futa*, “100 top bez¹⁷” olarak tanımlanmıştır. Bu durumda önlük veya peştemalin, her yüz parçasına bir *futa* deniyordu. Diğer bir örnek ise, hurma çubuğundan örülen¹⁸ ağaçtan sepet¹⁹ anlamına gelen *kavsaradır*. Bunun için Cohen-Lewis ikilisi özel bir sepet demişlerdir²⁰. Bir hacim ölçüsü olarak Basra ve çevresinde²¹ itibar edilen *kavsara* muhtemelen meyve türü ürünlerin ölçümünde kullanılmıştır.

Bunun yanı sıra, bazı bölgelerde aynı birim için farklı dönemler içinde değişik değerler söz konusu olmuştur ki, bu durum da başka bir sorunu

¹⁴ Neşe Erim, “1720-1790 Arasında Osmanlı-İran Ticareti”, *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler*, MÜ Türkiye Araştırma ve Uygulama Merkezi İstanbul 21-25 Ağustos 1989, Ankara, 1990, s. 575

¹⁵ Ahmet Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmani (haz. Recep Toparlı)*, Ankara, 2000, s. 618

¹⁶ Mine Esiner Özen, “Türkçe’de Kumaş Adları”, *İÜFTD*, 33, Mart 1980/81, İstanbul, 1982, s. 314

¹⁷ Robert Mantran, “Reglement Fiscaux Otoman-La Province De Bassora (ie moitié du XVI es.)”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, X (2/3), Leiden, 1967, s. 241

¹⁸ Mütercim Asım Efendi, *Burhan-ı Katı (Haz. Mürsel Öztürk-Derya Örs)*, Ankara, 2000, s. 124

¹⁹ Ahmet Vefik Paşa, *a.g.e.*, s. 690

²⁰ Amnon Cohen, *Bernard Lewis, Population and Revenue in the Towns of Paletsine in the Sixteenth Century*, Princeton-New Jersey, 1978, s. 52

²¹ R. Mantran, *a.g.m.*, s. 237

ortaya çıkarmış, dönemler arası ölçü miktarının çeşitliliği, uygun karşılığı tespit etmeyi güçleştirmiştir. Mesela Amid (Diyarbakır) kilesinin değeri yarım İstanbul kilesi kadardır²². Ancak 19. yüzyılda bu değer 7,5 İstanbul kilesi (150 kıyye) olarak karşımıza çıkmaktadır²³. Yine Bosna'da kullanılan kile değişik zamanlarda farklı değerlerle zikredilmiştir. 1565 yılına kadar Bosna'da 50, 66 ve 64 okkalık kileler kullanılırken²⁴ 1565'ten sonra kilelerin tevhide yoluna gidilmiş ve saray kilesi 60 okkaya sabitlenmiştir²⁵. Aynı zamanda kileler ürünlere göre de farklı değerler alabiliyordu. Mesela 1 Harput buğday kilesi 54 okka (69,228 kg) iken 1 Harput arpa kilesi 42 okka (53,844 kg)²⁶, 1 kile nohut ise 10 okka kadardı²⁷. XVII. yüzyılda pirinç kilesi sadece 10 okka çekerti²⁸. Bu farklılığın nedeni muhtemelen ürünler arasında fiyat eşitliğinin sağlanmaya çalışılmasından kaynaklanmıştır.

Osmanlı Devletinin resmi ölçeği olan ve Akdeniz tüccarının "kilo de Constantinople" şeklinde sözünü ettiği İstanbul kilesinde bile bir belirsizlik söz konusudur. İstanbul kilesi, XVI. Yüzyılda 20 okka yani 25,6589 kg buğday ve un, 23,093 kg arpa alırdı²⁹. Ancak Fekete İstanbul kilesinin 18-22

²² M. Mehdi İlhan, *Amid (Diyarbakır)*, Ankara, 2000, s.179; A. Akgündüz, *a.g.e.*, III, s. 221

²³ *Başbakanlık Arşivi, Cevdet İktisat 637-B* Ayrıca bkz. İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara, 1995, s. 323

²⁴ A. Akgündüz, *a.g.e.*, VI, s. 424; H. İnalçık, *Ottoman Empire-Essays*, s.444. Ancak H. İnalçık Saraybosna'da 1565'den önce kileyi 20 okka, 1565'den sonra ise 22 okka olarak da vermiştir (H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600 (çev. Ruşen Sezer)*, İstanbul, 2003, s. 251; aynı yazar, *Weights and Measures*, içinde: *An Economic and Social History Of the Otoman Empire 1300-1914*, (edt. Halil İnalçık-Donald Quataert), Cambridge, 1994, s. 990). Kanaatimize göre bu 20 ve 22 okkalık değerler hatalıdır. Çünkü bahsedilen dönem için Osmanlı Kanunnameleri kile değerlerini 50, 66 ve 64 okka olarak vermektedir.

²⁵ Cengiz Kallek, "Kile", *DİA*, XXV, Ankara, 2002, s. 569

²⁶ Mustafa Öztürk, "Osmanlı İktisadında Fiyatları Etkileyen Unsurlar", *Şerafettin Turan Armağanı*, Elazığ, 1996, s. 233; aynı yazar, "XIX. Yüzyılda Harput'ta Fiyatlar", *Belleten*, LIII/207-208 (Ankara, 1989), s. 824; Ahmet Aksın, *19. Yüzyılda Harput*, Elazığ, 1999, s. 261; Fahrettin Tızlak, "Harput'tan Askeri İhtiyaçların Karşılanması (1831-1839)", *Fırat Üniversitesi Dergisi, Sosyal Bilimler*, III/1 (Elazığ, 1989), s. 209

²⁷ Şevket Pamuk, "Price in the Ottoman Empire 1469-1914", *Int. J. Middle East Stud.*, 36 (2004), s. 453

²⁸ Cengiz Kallek, "Kile", s. 569. Ancak, Edirne'nin pirinç kilesi 49 okkalık idi (Ö.L.Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sistemlerinin Kuruluş ve İşleyişi Tarzına Ait Araştırma", *İÜİFM*, XXIII (İstanbul, Ekim 1962, Şubat 1963), s. 262

²⁹ Cengiz Kallek, "Kile", s. 568-69. Bu rakamları W. Hinz buğday için 25.656 kg. ve arpa için 22.25 kg. olarak vermiştir (bkz. W. Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri (çev. Acar Sevim)*, İstanbul, 1990, s. 51).Uriel Heyd ise 25,5 kg olarak kabul etmiştir(Uriel Heyd, *Ottoman Documents on Paletsine 1552-1615 A study of the firman according to the mühimme defteri*, Oxford,1960, s. 131). Ayrıca, Şevket Pamuk İstanbul kilesinin 20,5 okka olduğunu

okka (22-28 kg) arası değiştiğini aktarmaktadır³⁰. Arap coğrafyasında keyle ve keylece olarak bilinen kile, değer olarak Osmanlı kilesine göre küçüktü³¹. Mesela A. Cohen 1 keylenin 13 kg olduğunu yazmaktadır³².

Osmanlı ölçü sistemi içerisinde bazı birimlerin üst birim gibi düşünüldüğü ve kullanım çeşitliliğinin olduğu görülür. Mesela, *himl* olarak da bilinen *yük*, bir at, eşek, katır veya devenin taşıdığı miktarı ifade ettiği gibi belli bir miktar parayı da karşılıyordu. Para miktarını gösterirken bir yük 100 000 akçe anlamına gelirdi. Hayvan ağırlığı olarak ise değişik değerlere sahipti ve her hayvanın taşıyacağı yük, hatta hayvan üzerindeki çul bile ayrı ayrı özelliklere sahipti. Ancak yine de kaynaklarda bu konuda da farklılıklar göze çarpmaktadır. Mesela Uysal odun için katır yükünün yüksekliğini 3 karış, boyunu 6 karış; eşek yükünün yüksekliğini 2,5 karış, boyunu 6 karış verirken, Çağatay odun için katır yükünü 4 karış, eşek yükünü ise 3 karış vermiştir. Deve yükü ise kaynaklarda genellikle, 6 karış olarak geçmektedir³³.

Diğer yandan yük, maden işletmelerinde, tarımsal ürünlerde ve tuhafiyeye işlerinde de kullanılmaktaydı. Yük kelimesi, Osmanlı Türkçesinde nakledilecek değişik çikin, bohça ve paketlenmiş eşyalar için kullanılırdı. İnalçık yükü tanımlarken 2, 4 veya 8 parçalık ağırlıklar olduğundan bahseder ve yükü tay, denk, heybe (heğbe), bohça (boğça), girar (garar/harar), tağar (dağar), çuval, sanduk (sandık)³⁴, sepet (seped)³⁵ veya tulum gibi ölçülerin üst birimi gibi kabul eder. İnalçık'ın bu görüşünde haklılık payı vardır. Çünkü bazı bölgelerde yük ifade edilirken, sandık ve sepet gibi birimler kullanılmıştır. A.Vefik Paşa'da tay ve denk için "yükün yarısı" ifadesini

belirtmiştir (Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, Ankara, 2000, s. 5)

³⁰ L. Fekete, "Türk Vergi Tahrirleri", (çev. Sadrettin Karatay), *Belleten*, XI/42 (Ankara, 1947), s. 312

³¹ Keyl ve keylece için bkz. E. V. Zambaur, "Kayl", *İA*, VI, İstanbul, 1988, s.663-664; E. V. Zambaur, "Keylece", *İA*, VI, İstanbul, 1988, s. 664

³² Amnon Cohen, *Paletsine in the 18th Century*, Jerusalem, 1973, s. 267

³³ Abdullah Uysal, *Zanaatkarlar Kanunu (Kanunname-i Ehl-i Hiref)*, Ankara, 1982, s. 93; Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, s. 104

³⁴ Kudüs Sancağı Kanunnamesinde "ve armud ve elma yükünden ki, her yük dört sandık olur" ifadesi yer almaktadır. (Akgündüz, a.g.e., VII, s. 54).

³⁵ Diyarbakır Sancağı Kanunnamesinde meyve yükünün 4 sepetten oluştuğu ifade edilmiştir "Ve meyvesi ekser sepet ile getürürler imiş, dört sepet bir himl imiş" (Akgündüz, a.g.e., V, s. 455)

kullanmıştır³⁶. Bu durumda yük veya himl ifadesi kullanıldığında, yukarıda saydığımız ölçü birimlerinin de bunların aksamı olduğu düşünülmelidir.

Çok önceden beri ticari bir havzanın ortasında olmanın getirdiği gerekliliklerden biri olarak Osmanlı tüccarlarının bir kesimi muhtemelen, Avrupalı tüccarlarının kullandıkları ölçüleri biliyor, kullanıyor veya en azından Osmanlı ölçüleri ile Avrupa ölçüleri arasındaki ilişkiden haberdar bulunuyorlardı Balya ve kantar gibi ölçüler bu duruma örnek gösterilebilir³⁷. Osmanlı Devleti'nde, XVIII. yüzyıldan başlayarak devam eden yenileşme hareketlerinin yardımıyla, ölçü ve tartı birimlerinde bir standartlaşmaya gidildiğini söyleyebiliriz. Osmanlı ve Avrupa ölçü sistemlerinin karşılaştırılmasında, Osmanlı ordusuna mühendis yetiştirmek için kurulan Mühendishane-i Berr-i Hümayun'un etkisi büyük olmuştur. Askeri eğitim sırasında kullanılan yerli ve yabancı ölçüm aletlerinin karşılaştırılması sonucu, batı ölçülerinin öğrenilmesi ihtiyacı doğmuş, bu sayede iki ölçü sistemi arasındaki oranlar belirlenmiştir³⁸. Diğer yandan bilgilendirici kitaplar yazılmış ve ölçüleri birbirine çevirme cetvelleri hazırlanmıştır³⁹. Bu dönem, 26 Eylül 1869 tarihli ölçü reformunun yapılmasına kadar bir hazırlık devresi olarak değerlendirilebilir.

Diğer yandan Osmanlı Devleti'nin klasik döneminden itibaren kullandığı ölçülere bakarsak genel olarak 16 tabanlı sistemi görürüz. D. Ayan, 16 tabanlı sistemin 2, 4 ve 8 gibi sayılara bölünebildiği için, dünya üzerinde kullanılan 10, 12 ve 60 tabanlı sistemlerden daha kullanışlı olduğu iddiasındadır⁴⁰. Daha sonraları 26 Eylül 1869 tarihli ölçü reformu ve 29 Şevval 1298 (24 Eylül 1881) tarihli kararname ile Osmanlı Devleti'nde 10 tabanlı sisteme geçilmiştir. Mesela, 1 eski kile = 4 şinik = 8 kutu = 16 zarf iken 26 Eylül 1869 tarihli ölçü reformu ile 1 kile-i a'sari = 10 onluk = 100 ölçek = 100 litre değeri kabul edilmiş ve yine ölçü değerlerini belirleyen 29 Şevval 1298 (24 Eylül 1881) tarihli kararname ile de yeni kile = 10 yeni

³⁶ A.Vefik Paşa, *a.g.e.*, s. 114, 373; H. İnalçık, *Ottoman Empire-Essays*, s. 432, Ayrıca, yük için bkz. H.İnalçık, "Yük (himl) in Ottoman Silk Trade, Mining and Agriculture", *Turcica*, XV (Louvain, 1984), s. 131-156

³⁷ Balya ve kantar hakkında geniş bilgi için bkz. Ü. Taşkın, *a.g.t.*, s. 14-15, 51-56

³⁸ Feza Günergun, "Osmanlı Ölçü ve Tartılarının Eski Fransız ve Metre Sistemlerindeki Eşdeğerleri: İlk Karşılaştırmalar ve Çevirme Cetvelleri", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları II*, (yay. haz. Feza Günergun), İstanbul Üniv. Edb. Fak. Yay., İstanbul, 1998, s. 24

³⁹ Bunlardan ikisi, Mesahat ve ekyal ve avzan-ı Cedideye Dair Kanunname; Galib Beg, *Yeni Mikyaslara Dair Risaledir*, Tatıyos Matbaası, İstanbul, 1287

⁴⁰ Dursun Ayan, "İki Tahıl Ölçüsü Üzerine Sosyomatematik Notlar: Şebinkarahisar Kilesi ve Gödük", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları II*, (ed. Feza Günergun), İstanbul Üniv. Edb. Fak. Yay., İstanbul, 2004, s. 80

şinik= 100 ölçek = 1000 yeni kutu = 10000 zarf olarak kabul edilmiştir⁴¹. Yine küçük ölçüler (evzan-ı sağire) denilen birimlerde 16 sayısının katları ve bölenleri durumundadır. 1 Dirhem = 4 Dânik, 1 Dânik = 4 Kırat, 1 Kırat = 4 Buğday, 1 Buğday = 4 Fitol, 1 Fitol = 2 Nakir, 1 Nakir = 2 Kıtımir, 1 Kıtımir = 2 Zerre⁴² veya 1 dirhem = 4 denk = 16 kırat = 64 habbe = 256 fitil = 512 nakir = 1024 kıtımir = 2048 zerre⁴³.

Yukarıdaki genel bilgilerden sonra Osmanlı Ortadoğusunda kullanılan ölçülere bir bakalım:

II. ORTADOĞU'DA YAYGIN OLARAK KULLANILAN BİRİMLER

Kırat

Harube olarak da bilinen *kırat*, kullanım alanı en çeşitli olan birimdir. Zira ağırlık, uzunluk, hacim ve alan ölçüsü olarak işlem görmüştür. 1548 tarihli Şam vilayeti Kanunnamelerinde miskalin 24 kırata⁴⁴, 1670 tarihli Kandiye Kanununda da şer'i dirhem 14 kırata, kıratın ise 5 arpaya eşit olduğu yazılıdır⁴⁵. Darphane usulünce bir kırat 4 buğday, bu dört buğday da 5 arpa ağırlığına eşit görülmüştür⁴⁶. XIX. Yüzyılda ise 32 kıt'alık kırat dirhem 1/16'ine eşit kabul ediliyordu⁴⁷. Bu durumda bir kırat 0,2004375 gr olmaktadır⁴⁸.

Kırat ve Harube bazı bölgelerde hacim ölçüsü olarak da kullanılmaktaydı. 1892'de yürürlüğe giren 28 Nisan 1891 tarihli genelge ile tevhid edilen Mısır ölçü sisteminde kadehin 1/32'si değerindeki kırat 0,06443125 litreye eşitlendi. Hâlbuki piyasalarda kullanımda olan kırat 0,072, harube ise 0,141 litrelik bir hacme sahipti⁴⁹. Hinz genelgeden önce kıratın 1/16 kadeh kadar yani 0,06 lt, bugün ise resmen 0,129 lt olduğunu

⁴¹ Ü. Taşkın, a.g.t., s. 64

⁴² M. Z. Pakalın, a.g.e., s.454

⁴³ D. Ayan, a.g.m., s. 80-81

⁴⁴ Ö. L. Barkan, a.g.e., s. 220

⁴⁵ Ö. L. Barkan, a.g.e., s. 352. 14 kıratlık dirhem kanunname metninden de anlaşılacağı gibi şer'i dirhemdir. Orfi dirhem ise 16 kıratdır. Hayatizade 16 kıratlık dirhem aktarlar arasında kullanıldığını yazmaktadır (Hayatizade Mustafa Feyzi Efendi, *Yabani Bitkiler Sözlüğü* (çev. Hadiye Tuncer), Ankara, 1974, s. 363)

⁴⁶ M. Z. Pakalın, a.g.e., II, s.269

⁴⁷ C. E. Arseven, a.g.e., III, s. 1561. Ayrıca, M. Belin buğdayın 8'e bölünerek kıratın 32 parçaya ayrıldığını yazmaktadır (M. Belin, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Tarihi*, Ankara, 1999, s.138)

⁴⁸ Hesaplama dirhem, 3.207 gr alındı.

⁴⁹ C. Kallek, "Kırat", *DİA*, XXV, Ankara, 2002, s. 438

yazmaktadır⁵⁰. el-Mouelhy ise 1/32 kadeh yani 2,0625 lt olduğunu kaydetmektedir⁵¹.

Kahire kumaş arşını, Mısır demir arşını ve tüccar arşını gibi bazı uzunluk ölçülerinin 1/24'ine de kırat adı verilirdi. Ancak Ziraü'l-amel 32 kırata, el arşını ise 21 kırata tekabül ederdi. Mısır kırata XIX yüzyılda 2,25166 cm'ye eşitti⁵². İbranice girah denen kırata Osmanlı Devletinde çarşı arşını ve endazenin 1/16'ine eşitti. Sırasıyla 4,25 cm ve 4,0625 cm'ye eşittir⁵³. 1881 tarihli ölçü reformuyla bir arşın 10 girah'a eşitlenmiştir.

Kırat alan ölçüsü olarak da kullanılmaktaydı⁵⁴. Mısır'da feddanın 1/24'ine eşitti⁵⁵ ve Suriye'de bir bütünün 1/24'ine de bu ad veriliyordu⁵⁶. Alan ölçüsü olarak kırat 175,035 m² dir⁵⁷. XVIII.-XIX. Yüzyıllarda Tunus'ta harrube, merca' adlı ölçünün 1/16'ine karşılık gelirdi. Merca' yöreden yöreye farklılık gösterdiğinden harubenin alanı 16 m², 39 m², 10 m², 54 m², 100 m² gibi değişebiliyordu⁵⁸.

Gırara

Kıldan veya ipten örülmüş çuval anlamına gelen ğırara, Mütercim Asım'a göre tahrifle haral olarak söylenmektedir. Kullanıldığı yerlerde işlem yapılırken çuval sayısı esas alınan gırara, aslında bir ağırlık ölçüsü değil, hacim ölçüsüdür. Daha çok tahıl ölçümünde kullanılan gırananın miktarı değişken olmakla beraber Suriye ve Filistin'de yaygın olarak kullanılmaktadır⁵⁹. Yaklaşık olarak 260 lt ile 800 lt arasında değişen değerlere sahiptir⁶⁰.

⁵⁰ W. Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri* (çev. Acar Sevim), İstanbul, 1990, s. 67

⁵¹ İbrahim el-Mouelhy, *Etude Documentaire Organisation et Fonctionnement des Institutions Ottomanes en Egypte(1517-1917)*, Imprimerie de la societe Turque D'histoire, 1989, s. 12

⁵² C. Kallek, "Kırat", s. 438

⁵³ C. Kallek, "Kırat", s. 438. Çarşı arşını 68 cm, endaze 65 cm alınmıştır.

⁵⁴ Ortadoğu ile ilgili tahrir defterlerinde bunun örneklerine sıkça rastlanmaktadır. Bkz. BA, TD, 427; BA, TD, 1038; BA, TD, 300; BA, TD, 686; BA, TD, 559

⁵⁵ Charles Issawi, *The Economic History of the Middle East (1800-1914)*, London, 1966, s. 519

⁵⁶ Enver Çakar, "Tahrir Defterine Göre XVI. Yüzyılda Humus Şehri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XIII/2 (Elazığ, 2003), s. 381

⁵⁷ W. Hinz, a.g.e., s. 82

⁵⁸ C. Kallek, "Kırat", s. 439

⁵⁹ Tahrir defterlerinde birkaç istisna dışında genelde ölçümler gırara ile yapılmıştır. Bkz. BA, TD, 427; BA, TD, 1038; BA, TD, 300; BA, TD, 686; BA, TD, 559

⁶⁰ M. Asım Efendi, a.g.e., s. 289; Wolf-Dieter Hütteroth, Kamal Abdulfettah, *Historical Geograpy of Paletsine, Transjordan and Southern Syria in Late 16th Century*, Erlangen, 1977, s. 68; A. Makovsky, "Sixteenth Century Agricultural Production in the Liwa of Jerusalem:

Mekkük

Daha çok Suriye ve çevresinde kullanılan mekkük'ün, nahiyelere göre ifade ettiği ağırlık değişiyordu. Sadece Halep ve çevresinde kullanılan dört (kimi kaynaklara göre beş) çeşidi vardı. Genel olarak 10 veya 20 İstanbul kilesi ağırlığındaydı⁶¹. Resmi Osmanlı müddünün 20 İstanbul kilesi olduğu hatıra getirilirse, aralarında bir bağlantının olduğu söylenebilir.

İrdeb

Diğer ölçülerde olduğu gibi irdebin de tam tespiti zordur. Bu duruma sebep zaman, mekân ve ölçülen malın cinsidir. Hinz, irdeb değerlerinin, 1583'te 307,872 kg, 1665'te 75 lt, 1836'da 132,857-133,714 kg (182 lt), XVIII-XIX. yy. 181,8 lt (Lane'den naklen) olduğunu yazar. Fransız işgali sırasında ise; Kahire'de 182-184 lt, Asyut'ta 198,545 lt, Reşid ve Mansure'de ise 273 lt'dir. Ahmet Esat Paşa, XIX. yüzyılda Şam irdebinin 6 İstanbul kilesi (120 okka=153,936 kg), Hicaz irdebinin ise 9 müdd (92 kg) olduğunu yazmaktadır. Issawi, Mısır irdebinin buğday için 150 kg, darı için 160 kg, pamuk yağı ve çekirdeği için 2,7 kantar (121,23-147,69 kg), XIX. yüzyılın ortalarında ise 182 kg olduğunu yazmaktadır. el-Mouelhy pirinç irdebinin 195 kg olduğunu belirtmektedir. İstanbul'da ise irdeb, 9 İstanbul kilesi kadar kabul görmüştür. Bunların yanı sıra Ş. Pamuk, irdebin 70 ila 184 lt arasında değişen tahmini değerlerinin olduğunu söylerken, Kopruman 180 lt olduğunu yazmaktadır. M. Sertoğlu ise Mısır'da 120 okka Hicaz'da yer yer 100 ila 120 okka arasında olduğunu belirtmektedir⁶².

Rıtl

Rıtl, Arap dünyasında kullanılan en yaygın birimdir. Osmanlı Ortadoğusu'nda kullanılan rıtl değerleri kullanıldığı ürüne göre, genelde 2 kg ile 4 kg arasında değişmektedir. Bunun yanı sıra 360-450 gram gibi küçük değerlere sahip rıtlara rastlandığı gibi, 6,4 kg ile tütün, bal ve et gibi ürünlerde 16-18 okkalık rıtl değerlerine de tesadüf edilmektedir⁶³.

Kantar

Bu ölçünün ağırlık değeri hakkında mevcut birçok rivayet arsında en çok kullanılan ve kelime manasına en uygunu 1 kantar=100 rıtl olanıdır.

Insights from the Tapu Defters and Attempt at Quantification", *Archivum Ottomanicum*, IX (1984), s. 109; Eliyahu Ashtor, "Makayil", *EF*, I, Leiden, 1983, s. 118

⁶¹ A. Akgündüz, *a.g.e.*, VIII, s. 82; Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı, (1516-1566)*, Elazığ, 2003

⁶² Ü. Taşkın, *a.g.t.*, s. 41-44

⁶³ Ü. Taşkın, *a.g.t.*, s. 100-103

Büyük miktarda altından söz edilirken 10.000 dinarı (42,33 kg) ifade ederdi. A. İ. Gencer kantarın eski ve yeni olmak üzere ikiye ayrıldığını, eski kantarın 33 kg yeni kantarın ise 56,452 kg'a eşit olduğunu ifade etmiştir. 56,452 kg'lık yeni kantarın ise 1866 yılından itibaren kullanılmaya başlandığından bahsetmektedir. Diğer ölçülerde olduğu gibi kantarda da yöresel farklılıklar bulunmakla beraber kullanıldığı ürüne göre değeri 44 kg ile 327 kg arasında değişmektedir⁶⁴. Mesela Şam'da baharat ve boya için, Müslüman kaynaklara göre 185, Venedik kaynaklarına göre ise 180 kg'lık bir kantar kullanılmaktaydı. Ağır maddeler için ise 271 kg'lık ağır kantar kullanılıyordu⁶⁵. Bunların yanı sıra bazı bölgelerin kullanmış oldukları kantarlar, herhangi bir karışıklığa meydan vermemek için kayıtlara geçirilmiştir. Mesela, Mühimme kayıtlarında 100 Halebî kantarın 410 İstanbul kantarına⁶⁶, Mısır kantarının ise 50 batmana⁶⁷ eşit olduğu yazılıdır. Yine, XVI. yüzyılda Safed Sancağı'na bağlı olan, Akka Nahiyesinin Şa'riye(?) köyünde, pamuk ölçümünün Taberiye kantarıyla yapıldığı belirtilmiştir⁶⁸.

III. YAYGIN OLARAK KULLANILMAYAN VE KULLANIM ALANI SINIRLI OLAN ÖLÇÜLER

Ortadoğu'da, bahsettiğimiz bu ölçüler dışında, Anadolu'da karşımıza çıkan bazı ölçü birimlerini de görmekteyiz. Bu ölçüler çok yaygın bir kullanım alanına sahip olmamasına rağmen, yer yer tesadüf edilmektedir. Şimdi bu ölçülere bir göz atalım:

Menn

Arap coğrafyasında kullanılan batman, *menn* şeklinde ifade ediliyordu. Fakat, bu coğrafyada batman'dan çok *ritl* ağırlık birimi olarak kullanılmaktaydı. Menn ağır ve hafif olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Ağır menn 12 okka (15,388 kg), hafif menn ise 6 okka (7,694 kg) idi. Bunun yanı

⁶⁴ E. V. Zambaur, "Kantar", *İA*, VI, İstanbul, 1986, s. 165; Ali İhsan Gencer, "Doğu Akdeniz'deki Türk Kömür Anbarları", *Türk Denizcilik Tarihi Araştırmaları*, İstanbul, 1986, s. 20; C. Kallek, "Kantar", s. 318-319

⁶⁵ Eliyahu Ashtor, "The Venetian Cotton Trade in Syria in the Later Middle Ages", içinde: no. VII, *Studies on the Levantine Trade in the Middle Ages*, Spoleto, 1976, s. 700-701

⁶⁶ *12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572)*, Özet-Transkripsiyon ve İndeks II, Ankara, 1996, s. 144, hüküm no: 975

⁶⁷ *6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565)*, Özet-Transkripsiyon ve İndeks I, Ankara, 1995, s. 53, hüküm no: 93)

⁶⁸ *BA, TD, 427*, s. 112

sıra, 12,5 okkalık (16,036 kg) ayrı bir menn de kullanılmaktaydı⁶⁹. Bu ölçünün her bölgede, her üründe ve hatta bazı ürünler için aynı bölgede farklı değerler taşıdığı anlaşılmaktadır. Osmanlı ülkesinde yörelere göre kullanılan menn ölçüleri aşağıdaki Tablo-2’de gösterilmiştir.

Tablo-2 Osmanlı Ortadoğusunda Kullanılan Menn Çeşitleri⁷⁰

Kullanıldığı Yer	Değeri-Açıklama
Bağdat	6 okka
Hicaz	140 dirhem
Mısır	812,5-814 gr.
Moka	1042,5-1080,64 gr.
Musul	800 dirhem (ipek için)
Musul	9,236 kg. (19. yüzyıl)
Suriye	260 dirhem/819 gr.
Şam	800 dirhem
Tebriz	3 kg. (18. yüzyıl)
Tebriz	2,905 kg. (1681), 2,711 kg (1581)

Kile

Ortadoğu’da çok fazla karşılaşmadığımız bu birim yer yer birtakım ürünleri ölçmek için kullanılmıştır⁷¹. Ulaşabildiğimiz kadarıyla Ortadoğu’da kullanılan kileler aşağıda verilmiştir.

XIV. yüzyılın II. yarısında Mısır kilesi 1/12 irdeb yani 16,478975 litreden ibaretken uygulamada 16,7169 litredir. 28 Nisan 1891’de ise 1 Mısır Kilesi 16,5 litredir⁷². W. Hinz ise bu ölçünün Mısır’da 8 kadeh olduğunu yazmış ve karşılık olarak 7,5 litreyi vermiştir. Bunun yanı sıra bugün Mısır’da kullanılan kile değerinin 16,5 lt olduğunu belirtmektedir⁷³. Bu değer Mısır’da 1891’de yapılmaya çalışılan ve 1892’de yürürlüğe giren ölçü reformunda gösterilen değeri doğrulamaktadır. W. Hinz’in verdiği 7,5 litrelik değer ise muhtemelen Orta Çağda veya 1891’den önceki tüm dönem boyunca kullanılmış olmalıdır.

Şam’da 1 kile 1/12 girara yani 17 kg buğday (22,08 lt) ölçerdi⁷⁴. Halep’te 1 kile 1/22 mekkük⁷⁵ civarındaydı. Diyar-ı Rebi’a bölgesinde 1 kile

⁶⁹ H. İnalçık, “Introduction to Ottoman Metrology”, *Turcica*, XV (Louvain, 1983)”, s. 341

⁷⁰ Ü. Taşkın, a.g.t., s. 18-19

⁷¹ BA, TD, 427, s. 21

⁷² C. Kallek, “Kile”, *DİA*, XXV, Ankara, 2002, s. 570

⁷³ W. Hinz, a.g.e., s. 49

⁷⁴ C. Kallek, “Kile”, s. 570; W. Hinz, a.g.e., s. 49

1/16 mahalli mekkük yani 469 cm³ idi. Ayrıca Diyar-ı Rebia kilesi 135 dirhem yağ ve 150 dirhem Şarab ölçerdi⁷⁶. Eliyahu Ashtor Suriye kilesinin XIX. yüzyılda 28,18 kg buğday aldığını kaydederken G. Young bu ölçüye 1890'larda 6 müdde, yani 105,6 litreye eşit olduğunu belirtmiştir⁷⁷. R. Owen Suriye kilesini 36,1 kg⁷⁸ olarak vermiş fakat B. Masters kesinlik olmamakla beraber bu değer 64 okka olması gerektiğini belirtmiştir⁷⁹. Ahmet Esat Paşa ise Suriye kilesinin İstanbul kilesine eşit olduğunu ve buna çift dendiğini kaydetmektedir⁸⁰. Ancak tahrir defterlerinde Suriye ve çevresinde kile yerine daha çok girara ve mekkükle işlemler yapılmıştır.

Irak kilesini, el-Mukaddesî ve Razi'den naklen Hinz, 2 menn (1625 gr), 1/3 mekkük veya 5 rıtl (2031,25 gr) olduğunu yazar⁸¹.

Yine el-Mukaddesî'den naklen Hinz, Filistin'de (Remle ve Amman) 6,3 litre olan bir kilenin varlığından söz eder⁸². Amnon Cohen'e göre Kudüs alkali keyli 6 rıtl çekerdi⁸³.

A. Esat Paşa ise Hicaz kilesinin 2 okka (800 dirhem) olduğunu yazar⁸⁴.

Müdd

Hububat ölçülerinden biridir. Her biri 4 şinikten meydana gelen 20 kileye denirdi ki bu resmi müdd idi. Miktarı bölgelere göre değişen bu ölçüde de bir birlik yoktur.

İslamiyet'in ilk yıllarında kullanılan müdd ¼ sa' kadardı⁸⁵. Ali Paşa Mübarek bütün ölçü birimleri içinde en küçük birim olarak müddü göstermiştir⁸⁶. Fıkıh kitaplarında müdd-i Irakî ve Müdd-i Hicazî diye iki

⁷⁵ W. Hinz, *a.g.e.*, göst. yer; Hasan Basri Karadeniz, "XIV. Yüzyılda Karye-i Nizib", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 105 (İstanbul, Aralık 1996), s. 90. W. Hinz karşılık olarak yaklaşık 6,56 litre, H. B. Karadeniz ise 3,71 kg. değerlerini vermiştir.

⁷⁶ C. Kallek, "Kile", s. 571; W. Hinz, *a.g.e.*, s. 49

⁷⁷ C. Kallek, "Kile", s. 570

⁷⁸ Roger Owen, *The Middle East In the World Economy (1800-1914)*, London-Newyork, 1981, s. 177

⁷⁹ Bruce Masters, *The Origins Of Western Economic Dominance in the Middle East-Mercantalism and the Islamic Economy in Aleppo 1600-1750*, London-Newyork, 1988, s. xvii

⁸⁰ C. E. Arseven, *a.g.e.*, III, s. 1572

⁸¹ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 49-50

⁸² W. Hinz, *a.g.e.*, s. 50

⁸³ C. Kallek, "Kile", s. 571

⁸⁴ C. E. Arseven, *a.g.e.*, III, s. 1572

⁸⁵ M. Hamidullah, *İlk İslam Devleti*, İstanbul, 1992, s. 94; M. Necmeddin el-Kürdi, *Şer'i Ölçü Birimleri ve Fıkhi Hükümleri (Terceme: İbrahim Tüfekçi)*, İstanbul, 1996, s. 153

⁸⁶ M. Necmüddin el-Kürdi, *a.g.e.*, s. 153

çeşit müdd vardır. İlki 2 rıtl, ikincisi 1 1/3 rıtl olarak tanımlanmıştır. Bir diğer görüşte normal bir insanın 2 avuç dolusu meblağ diye açıklanmıştır⁸⁷. Hinz müddün değerini 1,053 lt⁸⁸, M. Hamidullah ise 500 gr⁸⁹ olarak vermiştir.

Osmanlı Devleti'nde resmi müdd 20 kileye karşılık gelir. Ancak kimi kaynaklarda 1 müdd 2,5 kile⁹⁰ olarak kaydedilmiştir. Standart müdd buğdayda 513,12 kg⁹¹ arpada ise 445 kg⁹² civarındadır.

İslamiyet'in ilk yıllarında Mısır'da kullanılan müdd 2,5 litredir⁹³. Ortaçağ sonlarına doğru Suriye müddü 2,84 kg (buğday) veya 3,673 lt civarındadır⁹⁴. Kudüs'te ise 100 litredir⁹⁵. XIX. yüzyılda Suriye'de Şam, Havran, Hama, Humus, Beyrut, Trablusşam, Kudüs ve Nablus'ta 10 kiledir⁹⁶. Hinz Irak'ta müddle ölçüm yapılmasının çok ender olduğunu belirterek Mukaddesi'den naklen 1 müddün Musul'da 2,5 litre olduğunu ifade eder⁹⁷. XIX. yüzyılda Hicaz'da ise 1 müdd 8 okka idi⁹⁸.

Okka

Okka, kıyye, vukıyye, vakıyye gibi adlarla anılan bir ağırlık ölçüsüdür. Standart Osmanlı okkası 400 dirhemdir (yaklaşık 1,2828 kg). Issawi⁹⁹ Mısır ve Yemen için 1,25 kg değerini vermiştir. İnalçık, Mezopotamya ağır okkasını 3,210 kg, Mısır ve Cidde (19. yy) okkasını 1,050 kg olarak vermiştir¹⁰⁰.

Osmanlı ortadoğusu'nda şennik¹⁰¹, ulbe¹⁰², cerre¹⁰³, çift¹⁰⁴, dariba¹⁰⁵, mesha¹⁰⁶, sahfe¹⁰⁷, fusha¹⁰⁸, sünbül¹⁰⁹, timin¹¹⁰ ve garraf¹¹¹ gibi sadece belirli bir bölgede kullanım alanına sahip bazı birimler de bulunmaktadır.

⁸⁷ A. Akgündüz, *a.g.e.*, II, s. 56; el-Kürdi, *a.g.e.*, s. 154

⁸⁸ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 56

⁸⁹ M. Hamidullah, *a.g.e.*, s. 34

⁹⁰ Suraiya Faroqhi, "İstanbul'un İaşesi ve Tekirdağ-Rodosçuk Limanı (16.-17. Yüzyıllar)", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-80 Özel Sayısı, s. 144; W. Hinz, *a.g.e.*, s. 58

⁹¹ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 58

⁹² *Osmanlı İmparatorluğu Arazi Kanunları*, s. 26

⁹³ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 56

⁹⁴ W. Hinz, *a.g.e.*, göst. yer

⁹⁵ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 57

⁹⁶ C. E. Arseven, *a.g.e.*, III, s. 1572

⁹⁷ W. Hinz, *a.g.e.*, s. 58

⁹⁸ C. E. Arseven, *a.g.e.*, III, s. 1573

⁹⁹ Charles Issawi, *a.g.e.*, s. 518

¹⁰⁰ H. İnalçık, *Weights and Measures*, s. 991-992

¹⁰¹ Antakya çevresinde kullanılan ulbe'nin 1/4'i kadar bir ölçü olan şennik'e, krate de denirdi. Bir şennik veya krate 11 kg kadardı. (Ü. Taşkın, a.g.t., s. 110)

Osmanlı ölçü tartı sistemindeki temel sorun ölçülerin bu kadar çok çeşitlilik göstermesi değil bu ölçülerin günümüz değerlerine tam olarak çevrilememesidir. Bu güçlüğü belli başlı sebebi de kullanılan mahalli aletlerin hacimlerinin kg. bazında hacmi ve değeri bilinen diğer bölgelere ait ölçü ve tartı aletleriyle olan oranları konusundaki veri eksikliğidir. Bu yüzden araştırmacılar verileri kaynaklardaki şekliyle sadece kile ve müdd bazında sunmakla yetinmektedirler¹¹². Bazen de hatalı bir şekilde İstanbul kilesi merkeze alınarak hesaplamalar yapılmaktadır. Oysa çoğu zaman herhangi bir mahalli kilenin İstanbul kilesi karşısındaki nisbi durumu

¹⁰² Suriye'de kullanılan bir ağırlık hacim birimi olup 32 kg, 38,46 kg ve 42,44 kg, değerlerine sahip bir birimdir. (Ü. Taşkın, a.g.t., s. 116)

¹⁰³ Topraktan yapılmış karınlı kap anlamına gelen cerre, pekmez ve bal gibi ürünlerin satımı sırasında kullanılan bir ölçüdür. Trablusgarp'da 8 okka 270 dirhem (11,128 kg) iken, Kudüs'te 5 rıtl (12,828 kg) idi. (Ü. Taşkın, a.g.t., s. 20)

¹⁰⁴ Suriye'de İstanbul kilesine (20 okka) verilen addır. Bu ölçü birimi Şam-ı Şerif ve kazalarıyla Havran Sancağı'nda kullanılmaktaydı. (Ü. Taşkın, a.g.t., s. 24)

¹⁰⁵ Mısır'da pirinç ölçümünde kullanılan bir ölçü birimi olup, 8 erdeb veya 935-945 kg. ağırlığında idi. Pirinç ölçülürken kabuklu olarak ölçüye alınır. (Ü. Taşkın, a.g.t., s. 26)

¹⁰⁶ Filistin'de kullanılan ve beş rıtl ağırlığında bir hububat ölçüsüdür. Kudüs'te kullanılan rıtlın 800 dirhem olduğu düşünülürde bir mesha 12,828 kg eder. O. Hülagü'nün verdiği 10 okkalık Şam rıtlı ve 12 okkalık rıtl-ı beledi değerleri hesaplanırsa 64,140 kg veya 76,968 kg eder. (Ü. Taşkın, a.g.t., s. 86)

¹⁰⁷ Kuzey Afrika'da kullanılan bir hacim ölçüsüdür. Tunus'ta XV. yüzyılda her biri 12 Hafsi müddüne eşit 10 sahfe bir kafize eşit iken (117,8-135.4 kg) 1615'te, Tunus kafizi 16 sahfe (195 kg) bir hacme çıkarılmıştır. Bu durumda bir sahfe XV. yüzyılda 11,78-13,54 kg iken 1615'te 12,1875 kg'lık bir ağırlığı ifade etmekteydi. (Ü. Taşkın, a.g.t., s. 105)

¹⁰⁸ Trablusşam'da sabunun ölçümünde kullanılan bir birimdir. "...ve her fusha sabundan ikişer sikke altın ve fusha tamam olmayub kantar ile dahil olsa her kantarına onar akçe alınur" Kanunnamesinden anlaşıldığına göre, kantar'dan daha büyük bir ağırlığı ifade ediyordu. İki birim arasındaki fiyat farklılığı fusha'nın kantar'dan daha büyük bir ağırlık olduğuna işaret etmektedir. (Ü. Taşkın, a.g.t., s. 32)

¹⁰⁹ Antakya, Kuseyr, Altunözü, Süveyde, Suğur ve Cebel-i Akra'da kullanılan bir hacim ölçüsü olup, Şeyzer'de her biri 684 dirhem olan 1,5 rıtl yani 3,206 kg buğday veya yaklaşık 4,16 lt idi. Fakat Antakya kazası nahiyelerinde kullanılan sünbül ise 14,86 kg'dır. Ancak bu miktar da yıllar içinde değişmekteydi. (Ü. Taşkın, a.g.t., s. 110)

¹¹⁰ Halep'te kullanılan $\frac{3}{4}$ İstanbul kilesi (19,242 kg) kadar bir ölçüdür. (Ü. Taşkın, a.g.t., s. 114)

¹¹¹ Trablusgarp vilayetinde kullanılan ve bir okka 160 dirhem (yani 1,795 kg.) ağırlığında olan bir ölçü birimidir. (Ü. Taşkın, a.g.t., s. 32)

¹¹² Yunus Koç, "Zirai Tarih Araştırmalarında Ölçü Tartı Birimleri Sorunu: Bursa Müdü Örneği", *Ulular arası Kuruluşunun 700. Yıldönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi 7-9 Nisan 1959* (yay. haz. Alaaddin Aköz, Ruhi Özcan, Bayram Tukeli), Konya, 2000, s. 541

bilinmiyor olabilmektedir¹¹³. İşte bu noktada Sancak kanunnamelerinin önemi ortaya çıkmaktadır zira hangi kilenin kullanıldığını bir nebze bunlardan anlamak mümkündür.

Sonuç

Osmanlı devletinde kullanılan ölçü ve tartı birimlerinin çeşitliliğinden dolayı Osmanlı metrolojisinde merkezi bir sistemin olmadığı görülmektedir. Devlet, bir taraftan hâkimiyeti altına aldığı bölgelerdeki ölçüleri olduğu gibi kullanımına izin verirken, diğer taraftan da hem Türk-İslam geleneğinin getirdiği birimleri hem de ticari bir havzanın ortasında olmasından kaynaklanan ticarî ilişkilerden dolayı Avrupa devletlerinde kullanılan bir kısım ölçüleri kullanmıştır. Durum böyle olunca haliyle Osmanlı metrolojisinde bir çeşitlilik kendini göstermiştir. Öte taraftan, sancaktan sancağa ve hatta köyden köye, ismi aynı olsa da, ifade ettiği ağırlık, hacim, uzunluk ve alan ölçülerinin farklılığı Osmanlı devletinde ölçü ve tartıların değerlendirilmesinde bir sorun olarak ortaya çıkmıştır.

Muhtesipler vasıtasıyla çarşı pazar denetimi sağlanıyor ve yapılacak olan usulsüzlüklerin önüne geçilmeye çalışılıyordu. Ancak yine de zaman zaman hilelerin yapılmasına engel olunamıyordu. Kimi zaman, şahısların kendi uydurdukları büyük ve küçük kilelerle alım-satım yaptıkları da oluyordu. Bu durumda, daha önce belirttiğimiz gibi bahsi geçen yörede standart bir ölçü belirleniyor ve mühürlenerek işlemlere devam ediliyordu. Dolayısıyla, Osmanlı Devleti'nde kullanılan ölçü ve tartı birimleri bu kadar çeşitlilik göstermesine karşın geniş çaplı bir soruna yol açmamış, devlet bu işlemin takibatını bir anlamda kanunnameler düzenleyerek sancaklara havale etmiştir. Herhangi bir şikâyet durumunda ise gerekli tedbirler alınarak standart bir birim belirlenmiştir.

¹¹³ Mehmet Öz, “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler”, *Vakıflar Dergisi*, XXII, Ankara, 1991, s. 435